האופן שבו גננות תופסות את שגרת המלחמה בגן הילדים בעקבות מלחמת חרבות ברזל

שוש דוידסון ושי רודין

תקציר

בשני העשורים האחרונים התחוללה אקדמיזציה של תחום החינוך לגיל הרך בישראל. ניהול גן הוא פרופסיה והגננת היא ישות חינוכית וניהולית, ועם זאת, באירועים משבריים, דוגמת מלחמות, נדרשת הגננת להפגין מיומנויות של הכלה כלפי הילדים, ואף כלפי הוריהם, על פני מיומנויות אקדמיות. עניינו של מחקר איכותני-פנומנולוגי זה הוא בחינת תפיסותיהן של 15 גננות באשר לעבודתן כמובילות גן בתקופת מלחמת חרבות ברזל, שהחלה באוקטובר 2023. גישתן של הגננות שופכת אור על אופני ההתמודדות בגן עם מלחמה המתמשכת על פני כל שנת הלימודים, ועל תחזוקת שגרת המלחמה בגן הילדים ובעורף הישראלי. הראיונות עם הגננות חשפו את האופן שבו הן מתמודדות רגשית ומקצועית עם המלחמה; את דרכי תיווכה לילדי הגן, האינטואיטיביות והאידיאולוגיות; את השיח עם הורי הגן, ואת השלכותיה של המלחמה על שיח הילדים בגן ועל משחקי הגן, שהשתנו ומכילים עלילות חדשות דוגמת עלילות חטיפה. ממצאי המחקר מראים כי גננות הן שומרות-החוסן של החברה הישראלית. בעבודתן הן מאפשרות להורים לעבוד או להילחם, הן חשות שהגן מהווה מעטפת מוגנת ומשמרת-שגרה עבור עצמן ועבור הילדים, ובשעה שהן הודפות שיח פוליטי ביקורתי שמופנה אליהן מצד ההורים, הן מטמיעות ערכים לאומיים בקרב הילדים; מסבירות את צדקתו של הצד הישראלי באמצעות שימוש בשירים ובסמלים שונים, ומנרמלות את מצב העימות המתמשך.

מילות מפתח: **גננות; חינוך לגיל הרך; תקשורת מחנכים-הורים; חינוך בשעת מלחמה; מצב חירום**

מבוא

מלחמת חרבות ברזל, שהחלה בפלישה ליישובים ישראליים ולוותה באירועים חסרי תקדים באופיים ובמספרם, דוגמת חטיפת אזרחים ובהם ילדים, חייבה את אנשי החינוך לקיים סדר יום חינוכי לצד ותוך כדי לחימה. כמו כן, המלחמה התרחשה בשיאו של משבר פוליטי-ישראלי; לאחר חמש מערכות בחירות ולנוכח מאבק אזרחי ער ומתמשך, שכלל חודשי הפגנות סוערות והוביל לתחושת כאוס בכל הנוגע ליחסי אזרחים-ממשל ולתחושה של פגיעה בלכידות הלאומית-חברתית. במציאות זו נדרשות הגננות לתווך לילדי הגן את המתחולל. משום שהיבטים של פוליטיקה ולוחמה מתקשרים לעולם המבוגרים, כמאמר פוסטמן (Postman, 1982), עולה השאלה: איזו מציאות הן מבנות בגן? וכיצד הן מתווכות את מצב המלחמה לילדים; האם כמציאות המבטיחה גם תקווה, הבנה ושאיפה לנורמליות, או שמא כמציאות אחרת?

במאמר תיבחן התמודדותן של גננות עם הצורך לקיים שגרת פעילות תוך כדי מלחמה, במציאות שבה הורים רבים מגויסים ושגרת החיים עוברת טלטלה לנוכח חטופים רבים וקורבנות רבים, אזרחים וחיילים. במאמר תאופיין שגרת המלחמה בגן הילדים, והשלכותיה על סדר היום החינוכי ועל עשייתן ותחושותיהן של גננות בעבודתן עם הילדים, ההורים וצוות הגן. הצורך לקיים שגרה בצל מלחמה מחייב התייחסות, החל ממצבים רגשיים מטלטלים של ילדים ושל הוריהם, בחירת

תכנים מתאימים, שינויים בסדר היום ובמועדים המרכיבים את לוח השנה בגן הילדים, וכלה בהתמודדות הילדים במשחק ובשיח. המאמר מציג שינויים אלה ומתאר את האופן שבו תופסות הגננות את "שגרת המלחמה" - כפי שנכנה הוויה זו - בפעילות הגן, בהתמודדות הילדים ובקשר של הגננת עם ההורים, ואת משמעותה החינוכית והחברתית.

סקירת ספרות

חינוך בישראל בשעת מלחמה

כאשר דנים בהיבטים של חינוך ומלחמה בישראל עלינו להפריד בין הנחלת לאומיות - שבאה לידי ביטוי בסיפורים העוסקים במורשת קרב עברית וישראלית, החל ממרד בר כוכבא והמכבים, וכלה במלחמות ישראל מול צבאות ערב, שציונן הוא יום ירושלים ויום העצמאות - לבין גישתן של נשות חינוך למלחמות בזמן התרחשותן.

הנחלת מורשת הקרב העברית והישראלית נידונה במחקרן של כהן ודליות (2007), שנדרשו לתפקידה של הגננת כמתווכת של המצב הביטחוני בישראל לילדים בגיל הרך. לדידן, גננות זוכות להדרכה בנושא התמודדות ילדים בשעות חירום במסגרת השתלמויות ובהנחיה של פסיכולוגים. מצב זה מגובה בתוכנית החינוכית של הגן, ולמשל בגן הילדים הישראלי מתקיים מדי שנה טקס זיכרון, המהווה גרסה מוקטנת ומותאמת של טקסי זיכרון של מבוגרים. כמו כן, בשל העובדה שילדי ישראל נחשפים למצב הלחימה במדיה, מותווית עבור גננות דרך לנהל שיחה בגן בעקבות אירוע טראומטי. השיחה כוללת: שאלות פתוחות שמאפשרות לילדים להביע התרשמות אישית ולהציג דעות שונות; שאלות המכוונות את השיחה למיקוד במקום, בזמן ובתגובת הסביבה; ושאלות המכוונות להבחנה בתבניות המילוליות והחזותיות של האירוע. בהמשך תארגן הגננת את הנתונים הידועים לה ולילדים על פי סדר כרונולוגי של האירועים. הגננת תאפשר לילדים להציג רגשות שליליים ולהציע פרשנויות, וכן תסכם ותרגיע. לשם כך היא תיעזר בתבניות המוצעות בטלוויזיה במקרים אלה, כגון: תמונות פצועים, ראיונות עם אנשי כוחות הביטחון ותיאור סיפורים אישיים של ניצולים. לדעת החוקרות יש להפעיל את מודל הפעילות שלעיל רק כאשר הילדים פונים מיוזמתם אל הגננת בעקבות אירועים שנחשפו אליהם, ומביעים רצון להציגם ולחלוק אותם עם חבריהם.

הנחלת מורשת קרב מתרחשת כאמור בימות שגרה, אולם נשאלת השאלה: באיזה אופן משפיע מצב הלחימה המתמיד על עיצוב תרבות הילד הישראלי? לפי גור-זיו (2013), חינוך לקבלת מצב המלחמה כנורמה טבעית הוא המגדיר את תרבות הילד בזמננו. חנויות הצעצועים עמוסות בצעצועי מלחמה ובדמויות של גיבורי על, הסרטים שילדים צופים בהם גדושים באלימות, והחינוך לצבאיות מועבר באופן מודע ולא מודע וכמעט שאינו מעורר הסתייגויות. במשך עשרות שנים של מאבקים צבאיים גיבשה החברה בישראל זהות קולקטיבית של "חיים על החרב", ומערכת החינוך מעבירה את המסר לפיו אנחנו נמצאים במצב בלתי נמנע של מלחמת קיום, "מלחמת אין-ברירה", שאינה תלויה בנו. בהלימה, החינוך לתרבות של שלום בישראל הוא שולי. ואכן, כפי שמראה ברק-ברנדס (2023), ניתוח מכירת תחפושות לילדים בישראל מלמד על דפוס קנייה של תחפושות היפר-גבריות לבנים, באופן שמתיישב היטב עם הגבריות האידיאלית בחברה הישראלית המיליטריסטית והמאצ'ואיסטית, וכך מקודמים מסרים של גבריות אלימה,

מאיימת וכוחנית. לעומת זאת, תחפושות לילדות מקדמות לרוב הצגה סקסיסטית, המקשרת בין נשיות ובין התייפות, מיניות וחביבות.
פן תרבותי נוסף שנבחן נוגע לספרות ילדים לגיל הרך בישראל, ולאופן שזו מהדהדת מצבי מלחמה. בניגוד לנאמר במחקרים שצוטטו לעיל נראה כי בישראל כמעט ולא כותבים ספרי ילדים העוסקים במלחמות ישראל. אף שמקום המדינה ועד ימינו פורסמו בקירוב 104 ספרי שואה לילדים, המהדהדים את מלחמת העולם השנייה, רק 30 ספרים שפורסמו עד כה מתארים את מלחמות ישראל, מרביתם עוסקים בעשורים הראשונים לקום המדינה. לאחר מלחמת יום הכיפורים הפסיקו סופרי ילדים לעסוק במלחמות כמעט לחלוטין, וזאת בשל חוסר היכולת לשרטט נרטיב שבסופו התרה ו"סוף טוב", שכן המציאות המלחמתית נמשכת. בשונה מהשואה לא ניתן לשרטט תמונה של עבר כאוב, שלאחריו תקומה (רודין, 2023). המלחמות המתוארות ביצירות לילדים נחלקות ליצירות הנוקטות בדרך המסירה הישירה; יצירות שממסכות את האירועים ומשתמשות בצעצועים ובאבזרים כדי לספר את הסיפור באופן השלכתי; ויצירות אלוסיביות או כאלה הנשענות על מטאפורות, במטרה לעדן את האימה (Rudin, 2021).

מורות וגננות בשעת מלחמה

חרף העובדה כי מדינת ישראל מצויה בעימותים ביטחוניים מיום הקמתה, אין במחקר הישראלי התייחסות רבה לאופן שבו מצב חירום מלחמתי משפיע על סגלי ההוראה בכלל ועל גננות בפרט. אנשי ונשות חינוך נדרשים לשמירה על רווחתם הנפשית והרגשית של תלמידיהם בימות שגרה, וביתר שאת בתקופות חירום - כפי שהעלו מחקרים שדנו בתפקידי מורים וגננות בתקופת הקורונה, שאליהם נידרש בהמשך. בחוזר של המנהל הפדגוגי במשרד החינוך, שפורסם בתקופת מלחמת לבנון השנייה (משרד החינוך, 2006, עמ' 8), נכתב כי "החזרה לגן מזמנת אפשרות לצוות הגן לסייע לילדים לחזור לסדר יום ולשגרת חיים ככל שניתן, לתפקד בסביבה הטבעית להם, להתארגן לנוכח הוראות ונהלים ברורים, לווסת את רגשותיהם והתנהגותם, לחוש ביטחון בחברת מבוגר משמעותי ולעבד [...] את החוויות שהם עוברים". ואכן, בזמן מלחמה מוטלת על המורה האחריות לשמור על חיי תלמידיו. על מורים לבצע תפקיד זה תוך כדי איום על חייהם, בעודם חרדים לשלום ילדיהם ויקיריהם. בזמן מלחמה הורים ותלמידים מצפים מן המורה כי ייתן דוגמה אישית בהתנהגותו. על המורה להגן על הערכים שבשמם בוצעה המלחמה, להסבירם, ולתווך את המלחמה באופן המותאם ליכולת הקליטה וההבנה של תלמידיו. על המורה לגלות רגישות כלפי תלמידים המצויים בחרדה, וכן להתמודד עם בעיות טכניות וארגוניות, לקיים קשר עם ההורים, ולהתמודד עם היעדרם של אמצעי מיגון מספקים. זאת כשהמחקר מדווח כי מורים מגיבים למלחמה בגילויי חרדה, מתח, דאגה, הפרעות שינה, ושורה של תסמינים פיזיולוגיים, כגון פעימות לב מואצות ושינוי בקצב הנשימה (להד ואחרים, 1997).
גל-אור וטננבאום (1993) התייחסו במחקרם לחוויותיהן של גננות בתקופת מלחמת המפרץ (1991). לדידם, עם פרוץ המלחמה התנסו הגננות בכל סוגי הרגשות וחשו אי ודאות. ככל שנמשכה המלחמה פירשו הגננות את האירועים כמאיימים פחות, ולקראת סיומה חלה עלייה בהתנסות ברגשות חיוביים ובתחושת שליטה, ובירידה ברגשות שליליים. האופן שבו גננות חוו את המלחמה השפיע על תפקודן ועל יכולתן לדווח על שינוי התנהגותי שחל בילדים. מסקנת המחקר הייתה שבתהליך הכשרתן של גננות יש לשלב סדנאות לשיפור ההתמודדות בתנאי לחץ ואיום ביטחוני.

מחקר עדכני, שהתייחס לגני ילדים בתקופת מלחמה, עוסק באופן שבו משחקים של ילדי גן השתנו בתקופת מלחמת רוסיה-אוקראינה. מרבית הגננות שרואיינו טענו שהמלחמה הובילה לשינויים בדפוסי המשחק, בעיקר בקרב בנים. משחקי הילדים התאפיינו בעלילות מלחמה, בצורך לעזור לצבא, לספק לו ציוד או תרופות, בבניית מבנים לצורך הגנה - כולל בונקרים ומקלטים, משחקי פינוי, וכן גילום דמויות חדשות, דוגמת פרטיזנים או בני ערובה. נקודה מכרעת הייתה בחירתם של הילדים לגלם דמויות של "גיבורים-מצילים", ולא להתייחס לדמויות שליליות. הילדים שילבו במשחקים צעצועים של אמצעי לחימה. ציורי הילדים ייצגו עלילות פטריוטיות. יש לציין שככל שהלחימה נמשכה והתנועה של הילדים במרחב נעשתה מוגבלת יותר, כך השתנו משחקי הילדים; ילדי הגן העדיפו לשחק לבדם ובשקט, ונזקקו יותר לקרבת מבוגר ולמגע פיזי של מבוגר מרגיע (Gura & Roma, 2023).

כדי לשפוך אור על התמודדותן של גננות בשעת חירום ניתן לפנות למחקרים אשר בחנו את הסתגלותה של מערכת החינוך להוראה מרחוק, שכונתה "הוראה בשעת חירום". בהיבט עבודת הגננות נמצא אצל אבידן וניסים (2023) שגננות חשו שתפקידן השתנה בן לילה: מגננות של ילדי גן למדריכות הורים, המייעצות להורים כיצד להתנהל בתקופה המאתגרת. נמצא כי הגננות התמקדו יותר בהיבטים רגשיים ופחות בתכנים הפדגוגיים והדידקטיים. בהיבט הניהולי תיארו הגננות תמהיל של הגמישות שנדרשה מהן, השמירה על גבולותיהן, והצורך המתמיד להכיל הן את צוות הגן הן את ההורים ואת ילדי הגן. מסקנת המחקר הייתה כי הגננות אימצו דפוס של מנהיגות מסתגלת, המותאמת למצבי חירום ולאי ודאות, ומופנית כלפי החברה כולה ולא רק כלפי הילדים. במסגרתה הגננת מפגינה מנהיגות, גם אם בתוכה היא חווה לחץ וחרדה.

גם מחקרן של בוטוין ואחרות (2023) עסק בקבלת ההחלטות של מורים בשעות חירום, בעת הקורונה. המורים שרואיינו הצביעו על כך שבשעת החירום הם חשו פגיעה ממשית ביכולתם לקבל החלטות, משום שמשרד החינוך קיבל עבורם את ההחלטות והם לא היו מעורבים בתהליך. ההחלטות האקדמיות שהמורים נדרשו להן היו דידקטיות - כיצד ללמד ועל מה לוותר בגין מצב החירום, וכן רגשיות - ניסיון לעמוד על מצבם הרגשי של התלמידים ולתת להם מענה. במצב החירום המורים אף נדרשו לסוגיה של סיוע להורים המתקשים. עוד טענו המורים כי בעתות חירום המוטיבציה של התלמידים מעסיקה אותם יותר מאשר בימי שגרה. הממצא המרכזי של המחקר היה שבימי שגרה מורים מסתמכים יותר על הוותק והניסיון שלהם, ואילו בימי חירום הם נוקטים באסטרטגיה של ניסוי וטעיה או מתבססים על האינטואיציה. הצורך להתאים את התכנים ואת סדר היום החינוכי בגן בעת חירום מתמשכת ומאיימת נמצא במוקד המחקר הנוכחי, ששאלתו היא: כיצד גננות תופסות את תפקידן לנוכח אירועי ה־7 באוקטובר? וכיצד תפיסה זו מיתרגמת ליומיום החינוכי ולהיבטים של פרקטיקות פדגוגיות והתנהלות רגשית בעבודתן?

שיטת המחקר

מחקר איכותני פנומנולוגי זה מתחקה אחרי תפיסות של גננות באשר לעבודתן בתקופת מלחמת חרבות ברזל, ומתמקד בעיקר בתוכנית החינוכית בגן וביחסיהן של הגננות עם ילדי הגן והוריהם. הסוגה הפנומנולוגית חותרת לתעד ניסיונות חיים שונים מתוך בחינה של תופעה יחידה, והשאלה המנחה את החוקרים היא "מה" להבדיל מ"מדוע"(Creswell, 2013) . לדידה של ג'וסלסון (2015), עלינו לצאת לדרך המחקרית מן הפנומנולוגיה של החוויה ואחר כך לנסות לפתור את הדינמיקה והמבנים שיצרו אותה. במסגרת המחקר תיארנו את חוויותיהן של 15 גננות ואת תפיסותיהן באשר להוראה בתקופת מלחמה.

המשתתפות במחקר

גיבוש קורפוס הנחקרות נעשה תוך שילוב בין שיטות שונות. ראשית, פורסמה מודעה בפייסבוק. למודעה זו ענו שלוש גננות. שנית, פורסמה הודעה בקבוצת ווטסאפ של גננות מאזור הצפון. למודעה זו ענו שתי גננות. בשלב הבא התנהל המחקר בשיטת כדור השלג, והגננות שהתראיינו המליצו על גננות נוספות, מהן אחת בלבד סירבה להתראיין. קוימו 15 ראיונות עומק עם גננות מצפון ישראל וממרכזה. המרואיינות בגילי 29-59 ובעלות ותק של יותר משלוש שנים כמובילות גן (ראו לוח 1). החוקרים ראיינו את המשתתפות בבתי קפה בסביבת מגוריהן של המשתתפות. משך הראיונות נע בטווח שבין שעה לשעה וחצי. כל השמות שמוזכרים במחקר בדויים.

לוח 1:

טבלת המשתתפות

שם	גיל	ותק	סוג הגן
ענת	54	31	טרום חובה
שירה	33	7	טרום חובה
ימית	38	10	רב ליל
עדן	32	5	חובה
נטע	32	5	חובה
אמה	55	25	טרום חובה
גנית	45	15	חובה
שירן	48	13	חובה
מירב	53	28	טרום חובה
מעיין	39	9	רב גילי
ליאת	41	11	רב גילי
דנה	34	7	חובה
חנה	52	26	טרום חובה
אילנית	29	3	חובה
אדווה	44	16	חובה

כלי המחקר

כלי המחקר שאומץ לטובת המחקר הינו ריאיון חצי מובנה, המשקף אמת נרטיבית סובייקטיבית ומאפשר הבנייה משותפת של סיפורי המשתתפות. הניסוח של המשתתפות והמילים המסוימות שהן בוחרות בהן מצביעים על האופן שבו הן מוצאות או ממקמות את עצמן בעולם החברתי (ג'וסלסון, Maykut & Morehouse, 1994;2015). את הריאיון עיצבו החוקרים, והוא הורכב בין היתר משאלות עוגן, דוגמת: "מה השתנה בתוכנית החינוכית בגן בעקבות המלחמה?"; "אילו סיפורים/ספרים את מספרת עכשיו בגן, שלא סיפרת קודם?"; "איך את מתווכת את המלחמה לילדים?"; "מה הילדים שואלים על אודות המלחמה?"; "אילו משחקים הילדים משחקים בתקופה הזו?"; "מה השתנה בקשר עם ההורים בתקופה הזו?" ועוד.

ניתוח הנתונים

ממצאי הראיונות נותחו ניתוח תמטי, המאפשר זיהוי של מוטיבים חוזרים המאחדים בין נרטיבים (Singer & Salovey, 1993). הניתוח התמטי מניח שהמילים והתיאורים של משתתפות המחקר משקפים את הרגשות, את המחשבות, את האמונות ואת הידע שלהן. תהליך הניתוח מורכב מקריאה הוליסטית של הנתונים; ארגון הנתונים וצמצומם; פירוק הטקסט תוך השוואה מתמדת של קודים ותמות בתהליך פרשני המזהה דפוסים, מקנה משמעויות ועוזר להבנות את "סיפור" המחקר; הבניה מחדש או המשגה תיאורטית; קריאה חוזרת וחזרה לנתונים הגולמיים; וארגון וכתיבת הממצאים (קסן וקרומר-נבו, 2010). במהלך הניתוח הושם דגש על הבנה מתוך הקשר. כלומר, להבנת דברי המשתתפות מתוך התייחסות להקשר הכללי (Lincoln & Guba, 1985). כך, למשל, ההתייחסות לקושי שהביעו הגננות בקשר עם ההורים בעת המלחמה נשענה הן על הבנת המציאות הייחודית לתקופה זו הן על הבנת חשיבותם של יחסי הורים וגננות בשדה החינוכי, ובמציאות הישראלית בפרט.

ממצאים

בממצאי המחקר זוהו שלוש תמות-על: האופן שבו תופסות הגננות את שגרת הגן בתקופת המלחמה, התפיסה הכוללת את התוכנית החינוכית שהן מגבשות ואת תפקודן כנשות מקצוע; האופן שבו תופסות הגננות את חווית הילדים בגן בתקופת המלחמה; ואופן התמודדותן של הגננות עם הורי הילדים.

"כאן משחקים, כאן צוחקים, כאן אפילו רוקדים": האופן שבו תופסות גננות את שגרת הגן בתקופת מלחמה

שגרת הגן משתנה בתקופת המלחמה והופכת ל"שגרת מלחמה". גננות משתדלות לקיים שגרת פעילות בגן ולתמוך בילדים, בהורים ובמשפחות. עם זאת, מצב החירום מטלטל וחודר לגן בדרכים שונות, כפי שסיפרה ענת:

> [שגרה] שונה לגמרי! המצב נכנס לתוך הגן בכל מיני צורות - מהשיח עם ההורים, לצוות שלא רגוע, וכמובן הילדים, שמרגישים את תחושת העצב והחרדה הלאומית. ההתעסקות כבר לא סביב פנים הגן אלא הרבה כלפי חוץ. הסברים למה שקורה בחוץ, שאלות למה שקורה בחוץ, פעילויות שקשורות לחיילים ומילואימניקים. הילדים חשים גם את חוסר הנינוחות של הצוות באופן טבעי.

"שגרת המלחמה" מורכבת מיוזמות שונות למען החיילים, כמו אפיית החלות המסורתית בגן שהוסבה לתרומת חלות לחיילים שמתארחים בעיר. הילדים מציירים ציורים לחיילים ומשפחות הגן תורמות מזון ומוצרים שונים, הנארזים לחיילים. יש שהחיילים שולחים סרטון ברכה ותודה לילדי הגן, והם מתמלאים בגאווה ובשמחה. אופי הפעילות בתקופת המלחמה משתנה, והשגרה הפדגוגית - המורכבת בימים רגילים מנושאי לימוד שונים שנובעים מחשיבה אקדמית - משתנה, והגננות מבקשות לטפח שיח רגשי:

> אני מאוד מתמקדת עכשיו, לאור כל המצב, בלמידה חברתית-רגשית, לפתוח את הצוהר לשיח רגשי פתוח. לילדים יש הרבה פחדים והרבה סיוטים, שלא הייתי שומעת לפני המלחמה. בגלל זה העדפתי להתמקד בנושא הזה ולא לתת דגש לפן האוריינית או המתמטיות. זה משהו שהשתנה מאוד אצלי (שירה).

הגננות העידו כי הן זונחות את סדר היום המובנה שלהן ומגלות גמישות, על פי צורכי הילדים והשעה. כך, למשל, דרכים מוצלחות להפגת המתח הן פעילויות תנועה, פיקניק בחצר הגן, מפגשי ספורט או ריקודי זומבה. כפי שסיפרה ימית: "פשוט לפרוק ולהוציא רגש תוך כדי תנועה". דרך נוספת להפיג חרדות היא מגע. הגננות מרבות לחבק את הילדים, להרגיע אותם, ומאפשרות להם לשוחח עם ההורים במהלך היום: "הכול רק כדי לעשות להם טוב, והם נרגעו" (עדן).
תוכנית הלימודים השנתית בישראל מתקדמת ממועד למועד ומחג לחג, סביב לוח השנה היהודי והלאומי-ישראלי. הגננות מקפידות על שגרת העבודה על פי חגי ישראל, ומתאימות את רוח הפעילויות למצב. אחד החגים החשובים בגן הילדים הוא חנוכה, ומצב המלחמה מכתיב את שינוי אופן ציונו:

> לקחנו את זה למקום של אור [...] דווקא עשינו לא-מסיבה, היה לנו קשה לעשות מסיבה, עשינו מפגש הורים. פחות ריקודים יותר שירים של אור, ופנסים ולהפיץ את האור לכל עבר. ואז שמתי איזה שיר שבסוף המסיבה אחת האימהות באה ואמרה לי: "התחלתי לבכות. התחלתי לחשוב על כל מה שקורה אבל זה היה כל כך מציל, איזה מזל שעשית את זה". ואני באמת התלבטתי ביני לבין עצמי, ממש חשבתי: כן - לא, מתאים - לא מתאים, יש כאלה שבמקום אחר. כאילו, כל מה שמעבר נראה לנו פתאום מותרות, ואתה חושב על זה וזה צובט לך. ואתה אומר אוקיי, זה המצב, בוא ננשום את המצב הזה, ניתן מה שאנחנו יכולים. מצד שני זה לא העבודה, זה הילדים. הילדים זקוקים לנו, זקוקים לנו חזקים (נטע).

בשונה מנטע, גנית בחרה לציין את החג ללא נוכחות ההורים:

> בחנוכה לא הייתי מסוגלת לקיים מסיבת חנוכה, שכל מי שגננת יודעת שזאת המסיבה הכי משמעותית שיש בגן הילדים. חגגתי אותה בלי הורים, רק הילדים. הלב שלי היה כל כך כבד לחשוב על החטופים, על הילדים שלא שבו לביתם ולגן שלהם, כל המפונים והחיילים שנלחמים. היה לי ממש קשוח. ולכן בחרתי לדחות את הפעילות המשותפת עם ההורים לט"ו בשבט.

חג הפורים זימן אף הוא אתגר, הן באשר לאופן ציונו הן באשר לתיווך סיפורו:

> בסיפור של פורים השמטתי את החלק של השמדת היהודים, הרגשתי שזה לא במקום. לא היה לי נוח לדבר על זה עם הילדים. זה התכנים האלה, יותר של המוות והשמדת היהודים, שזה משהו שזה מוטיב שחוזר בהמון המון חגים אצלנו. אלה דברים שאני מעדיפה כרגע לחסוך מהילדים (שירן).

לצד החגים, שגרת הפעילות בגנים רבים בישראל כוללת טיולים בסביבת הגן. גם שגרה זו השתנתה, ובמקרים רבים בוטלה לנוכח הוראת הרשויות. לטיולים ערך חינוכי ורגשי, וגננות הביעו כאב על המניעה לקיימם בשגרת החירום שנכפתה עליהן. כפי שמספרת מירב: "להיות כל היום בין כותלי הגן ובחצר זה לא מספיק. אין סיורים, פרחים, צמחים, חרקים. מוגבלים. ובינינו, אני גם מפחדת לקחת כזאת אחריות. חסרה התחושה שאפשר לצאת ללא חשש לחיי הילדים וחיינו".

הגננות סיפרו כיצד השתנו מסיבות הסיום בגן לנוכח מצב הלחימה. לא עוד מיקוד בילד שסיים שנת לימודים אלא קידום תפיסה של ליכוד חברתי, ניצחון, עד להתקבלותו של נרטיב בעל סיום שמח, חרף העובדה שהלחימה נמשכת. כדי לגבות זאת עוטרו הגנים בדגלי הלאום, דבר שאינו קורה בשגרה, וטקסי הסיום לבשו צורה לאומית, בדומה למתחולל ביום העצמאות. הטקסים זכו לשמות דוגמת: "כשאנחנו ביחד אנחנו מנצחים" (מעיין), והגן קושט בפיסות בד כחולות שעליהן מילות חיזוק, כגון: "נדיבות", "חברות" ו"אהבה".

מוקד מרכזי בשגרת המלחמה בגן הילדים הוא הכניסה לממ"ד ביום הלימודים, כחלק מהיערכות לזמן חירום ולאפשרות של אזעקות ופגיעות טילים בסביבת הגן; החל מתרגול ומתזמון הכניסה למרחב המוגן, בהתאם למיקום היישוב ולזמני ההתראות המתקבלות בו, ועד לפעילות להפגת המתח בזמן השהות במקום. סיפרה ליאת: "בהתחלה עשינו עם סטופר לראות כמה זמן זה לוקח, כמובן שזה לקח הרבה זמן. עכשיו פשוט רק אנחנו קוראים להם, כאילו 'בואו אנחנו נכנסים לממ"ד', הם יודעים." דנה הוסיפה:

> כשהתחיל כל הבלגן פחדתי שהם לא יספיקו להגיע לממ"ד של הגן, אז היינו עושים משחק של כמה זמן הילדים נכנסים לגן. ככה הייתי יותר רגועה עם עצמי, כשהייתי רואה שהם כן הצליחו להגיע בזמן. יש לי כאילו סטופר, ככה יותר נשמתי לרווחה וידעתי שבזמן אמת הילדים כן יצליחו להגיע בזמן כמו שתרגלנו. אבל כמובן תיווכתי שאנחנו לא רצים ושומרים על הבטיחות שלהם כי זה ממש חשוב. השמעתי להם גם איך האזעקה נשמעת שלא פתאום יילחצו בגלל זה.

הגננות רתומות מאוד להפגת הפחד של הילדים, ולא אחת הן קונות מכספן האישי עזרים שונים, מעזרי יצירה ועד דברי מזון, כדי לעודד את הילדים. הגננות סיפרו על ביטויי פחד ועל המענה שנתנו לו:

> ילדה אחת שמאוד פחדה ורצתה את אבא, אבא שלה היה במלחמה, ושאלתי: "איך אני יכולה לעזור לך עכשיו?" והיא החליטה שמה שיעזור לה זה לגזור לב לאבא ולצייר לו ציור, ולקבל חיבוק חזק ממני. אנחנו קוראים לזה "חיבוק כוח". אז פשוט גזרתי לב ונתתי לה לשבת ולצייר לאבא, והיא הצליחה להירגע (אילנית).

האתגר שניצב בפני הגננות בגנים נובע מהצורך שלהן להסתיר את רגשותיהן ולהעמיד פנים שהכול בסדר, על אף החרדה לשלום ילדיהן או בני זוגן: "כולנו נמצאים בשגרה מטורללת של

מלחמה, אז גם החרדה שיקרה משהו כשאני בגן, והילדים שלי כל אחד בבית ספר אחר, בסביבה אחרת, ומי ידאג גם להם, ואיך אני מגיעה אליהם בזמן חירום" (אדווה).

אחת ממטרותיהן של הגננות הייתה שמירה על שגרה - עבור הילדים, עבור ההורים ועבורן, כפי שסיכמה אמה: "השגרה קצת מסייעת לי לשמור על שפיות". שירה הסבירה: "הייתי מעדיפה ללכת לישון ולהתעורר כשהכול ייגמר, אבל אנחנו ממש חייבים לעשות את זה למען הילדים, למען הנפש שלהם, וכנראה שגם לנפש שלנו". השינוי העיקרי שיצרו הגננות בשגרת המלחמה הוא המיקוד ב"כאן ועכשיו" האינטואיטיבי, לעומת עבודה על פי תוכנית לימודים שנתית. כפי שתיארה מעיין:

> בשגרה החשיבה שלי הייתה לטווח ארוך: מסיבות, סיורים מחוץ לגן, פעילות משותפת הורים-ילדים, יוזמות בקהילה. והיום הראייה שלי הפכה ל"כאן ועכשיו"; לעבור כל יום ביומו. אפילו שתכננתי מסיבת ט"ו בשבט עם ההורים לא יכולתי להתחייב שהיא תתקיים עד לאותו הבוקר של המסיבה. אני מרגישה שאני במצב של "חיה את היום", ואין שום ודאות לאן זה הולך - מה שמאוד מלחיץ כשחושבים על זה.

ולבסוף, שמירת השגרה שינתה את ההתנהלות בין חברות הצוות, והפכה את הגננת למנהלת משתפת יותר מכפי שהייתה, כפי שסיפרה ענת:

> בעקבות המלחמה לדעתי זה קרה, שאני מגיעה לגן, אני שמה את התיק, מחבקת כל ילד בגן שנכנס - זה לוקח כמה דקות. מספרים, משתפים דברים חדשים ולאחר מכן [...] אני לא הייתי נוהגת לשתות קפה בבוקר כי תמיד נהגתי לשתות בבית, אז עכשיו אנחנו יושבות כמה דקות, שותות כוס קפה ושואלת אותן [את הצוות] איך הן היום, מה שלומן, מה אתן חושבות שנעשה היום? זה מאוד חשוב היחס האישי לצוות, ואז אנחנו ממש, למשל אני באה עם תוכנית, והיום אני מוציאה את זה מהן. ומשתפת אותן, ואז הן יותר מסופקות מהעבודה, ומציעות הצעות, וזה מחמם. כי פתאום יוצאת מהן יצירתיות ויותר אהבה למקצוע. אז יכול להיות שזה מה ששינה את הקטע במלחמה, כי כמו שאני רוצה שיקשיבו לי אני מקשיבה להן, ואנחנו צוות יותר חזק.

מקום העבודה והאלתור המתמשך של שגרת מלחמה בגן משמשים עוגן גם עבור הגננת, כפי שהסבירה ליאת: "השגרה הפכה לחוסן. הצלחתי להתנתק ולשקוע בגן הילדים ובשגרה שלנו. עם לב חמוץ, דואג וכואב, אבל הצלחתי". אמה תיארה: "לאסוף את עצמך כשאת קמה בבוקר להודעה 'הותר לפרסום', לנגב את הדמעות ולהיכנס לגן בחיוך". ואילו דנה חשפה את הפער בין התחושה הרגשית האישית ובין חשיבות הפעלת הגן: "אם היו שואלים אותי באופן רגשי - הייתי מעדיפה להישאר בבית ולא לצאת. אבל כעת, כשאני יודעת שהשגרה מייצרת חוסן ומשכיחה את החוויה הקשה שעברנו ועוד עוברים, הייתי אומרת לא להקשיב לי ולשלוח אותי מייד לעבודה". בדרך זו יוצרות הגננות שגרה וסדר יום ייחודי בתוך המאורעות הקשים, שבו הן קשובות לילדים ולחברות הצוות שלהן.

בשיח עם הגננות עלה נושא תיווך המלחמה לילדים, וממנו עלו שתי תובנות עיקריות: ראשית, הגננות סיפרו שהן לא קיבלו הדרכה פורמלית באשר לאופן שבו רצוי לתווך המלחמה לילדים:

> אני מוכרחה להגיד שהיה הרבה מאוד מלל [מהפיקוח], חצי ממנו לא תמיד קראתי, מצטערת [...] כל מיני פרוצדורות, ולדעתי זה היה המון. ההורים לא קראו את זה לדעתי. אז לפעמים שלחתי ולפעמים סיננתי, כי אם אני אשלח להם [להורים] אינסוף דברים הם לא יקראו. יש בי המון כעס על משרד החינוך, ובעיקר על השר. אין שום הדרכה, אין שום סמכות שעוזרת לנו לפרוק ולהכיל אותנו. אני באמת לפעמים די אבודה (אמה).

שנית, לנוכח היעדרה של הדרכה ממסדית שרטטו הגננות נרטיב ברור ואופטימי, של ניצחון הטובים בתום המלחמה. מירב סיפרה: "אני לקחתי את הידע שלהם, בדקתי מה הם יודעים ולפי זה התקדמתי. שמעתי את המילה חמאס כמה פעמים, וזה בדרך כלל מילדים מאוד ורבליים ומאוד, אה, רוצים לדעת הכול. והשאר פשוט ממשיכים בטבעי שלהם, בלי לשים לב שהם בונים ממ"ד". במטרה לייצר אצל הילדים תחושת ביטחון וחוסן חותמות הגננות את העיסוק בסכנות במסר שהילדים והגן מוגנים בחסות החיילים והממ"ד: "אני משתדלת לייצר מציאות שהחיילים שומרים ומגינים על המדינה שלנו ושהכול רחוק מאיתנו, אבל אנחנו צריכים להיות מאוד ערניים ולהיזהר" (שירן). שגרת המלחמה מעצבת גם את משחקי הילדים, כפי שנראה בחלק הבא.

"זה לא משחק יפה לחטוף מישהו": האופן שבו תופסות גננות את ההתמודדות של ילדי הגן בתקופת מלחמה

מצב החירום המתמשך והידיעות שהגיעו אל הילדים בעקבות אסון ה־7 באוקטובר נתפסים אצלם בצורה כוללנית ומאיימת, כפי שעולה מדברי נטע: "הייתה לי שיחה היום עם אחת הילדות. סיפרתי שמחר הבת שלי נוסעת לדרום, והילדה אומרת לי: 'מה? זה מסוכן! דרום!!' רציתי להגיד לה הדרום בטוח, אבל זו מן תחושה כזו, הם יודעים ולא לגמרי". מאורעות וזוועות המלחמה חודרים לסביבת הגן ומשתלבים בשגרת המשחק והשיח של ילדי הגן; כך למשל תיארו גננות את הילדים מאיימים זה על זה:

> הרבה עם דמויות של "פיו פיו" וכאלה. אני אחטוף אותך [...] אני אקח אותך לכלא [...] אני אחטוף אותך. כן שומעים את זה בכל תקופה, יש תקופות שאני שומעת את הילדים מדברים על זה, אבל עכשיו אני יותר שומעת "אני אחטוף אותך" (ימית).

גננות סיפרו שילדי הגן מודעים לעובדה שבמסגרת המלחמה נחטפו אנשים, ופונים אליהן בשאלות שונות הנוגעות לנושא, בעיקר על הילדים החטופים:

> אני ממש מנסה כשהם שואלים אותי את השאלות "למה הם לקחו ילדים" לא לבכות מזה. כי זה שאלות מאוד קשות, שאפילו לי אין תמיד את התשובות עליהן. ולשדר יותר אופטימיות, שהחטופים יחזרו, כי חטפו גם ילדים, ושהילדים יחזרו בשלום ושהם חזקים. גם היה את היום הזה שלמזלנו חזרו ככה הרבה ילדים ואימהות, אז יום אחרי זה דיברנו עם הילדים על זה. ושצריכים להיות שמחים, ושכולנו חזקים, ושיש לנו את החיילים ששומרים עלינו ומגינים עלינו (חנה).

יש ילדים שמגיעים לגן ומספרים על מקרים שדווחו ערב קודם בחדשות, ויש ילדים שיודעים על קיום המלחמה והאזעקות אך אינם חשופים לחדשות. כך למשל, ילד בן שלוש וחצי פירט את שמות החטופים שחזרו בליל אמש ושיתף את הגננת והילדים. ילד אחר סיפר על חלום

שבו יורים עליו. הילדים מבינים שיש מלחמה ועדים לאזעקות, אבל נראה שהן בבית הן בגן המבוגרים משתדלים לסנן את המידע שהם נחשפים אליו. אי לכך הגננות נענות לשאלות של הילדים ומנסות לתמרן ולהתאים את המידע לילדים, ולתרום לחוסנם הרגשי. כפי שתיארה אדווה: "הילדים מבינים שיש מלחמה ויש פצועים, הם גם אומרים לי 'שמענו ברדיו שיש פצועים'. אז תמיד אני אומרת להם שלפעמים במלחמות יש פצועים אבל הם מחלימים ונשארים חזקים ושמחים". תיווך המלחמה נעשה לעיתים דרך דימויים מחיי הילדים, כפי שתיארה שירן: "סיפרנו להם שהמדינה באמת רבה עם מדינה אחרת והם לא מסתדרים [...] והחיילים שומרים עלינו". השימוש בדימוי של מריבת ילדים או עימות בין חברים מסייע להציג את המלחמה כאירוע זמני ומרוכך, ומאפשר להצמיד אליו את ההגנה שמספקים החיילים והמקלט.

משחקי הילדים בגן הפכו למשחקי מלחמה, הכוללים איומי חטיפה: "הם משחקים המון בחטיפות, שלמען האמת גם כשאני רואה בגן אני מבקשת לא לשחק בזה, שזה לא משחק יפה לחטוף מישהו, ונותנת להם אופציה למשחק אחר" (אילנית). משחקים פופולריים נוספים הם משחקים סוציו-דרמטיים שבהם הילדים מגלמים את כוחות הביטחון: "הם הרבה אוהבים לשחק בשוטרים וגנבים [...] וחיילים. הם הרבה התחפשו בפורים, הם ממש מחוברים לזה" (שירן). הילדים מוטרדים גם מנושא גורל החיילים, ומרבים לשאול:

> ילד אחד אמר לי "נכון יש מלא חיילים מתים עכשיו?" [...] הרגשתי בור שנפתח לי מתחת לרגליים, ואת חייבת לתפקד בסיטואציה הזאת. את חייבת להיות מאוד חזקה. לא מעניין אף אחד שאח שלך במלחמה או שחברה שלך במלחמה, זה לא מעניין אף אחד. אמרתי לו יש המון חיילים שחיים, יש המון חיילים ששומרים עליך עכשיו. גם שאלות שהן על דרך השלילה אני מנסה מאוד להפוך לחיוביות יותר (אמה).

תחום מקביל שמעסיק את הילדים הוא בניית דגמים של רובים וחרבות מסוגים שונים: בציור, מנייר, מלגו. כפי שאמרה דנה: "פשוט מכל משחק הם מדמים רובים". נראה כי הילדים מדברים ומשחקים את מהלך המלחמה ואת תוצאותיה, בייחוד משחקים שכוללים משגרי טילים ואזכורים של "כיפת ברזל", ומספרים מהרהורי ליבם. לדברי הגננות הילדים עסוקים ב"מי יותר חזק" (שירה). לכך נוסף העניין הרב של הילדים במרחב המוגן, הממ"ד. תיארה מירב: "העניין הזה של ממ"דים, הם לקחו את הסופר [פינת הסופרמרקט], הם לקחו את הספסלים, את המבנה של המרפאה ופשוט שמו שמיכה על הכול וישבו מתחת. אמרתי להם: איפה אתם? 'אנחנו בממ"ד'". המרחב המוגן נוכח בשגרת חיי הגן גם בעת תרגולי הצעידה והאימון לקראת אזעקה אפשרית. הילדים חוזרים על הפעילות ומשלבים אותה במשחק החופשי, כפי שסיפרה אדווה:

> כאשר אני מתרגלת לילדים כניסה למקלט אני מצלצלת בתוף של הגננת וכולם נכנסים. מצאתי אותם בחצר הגן מסדרים מפגש ומצלצלים בתוף, ואומרים להיכנס למרחב מוגן. הם מאוד רוצים להיות חיילים כשיגדלו, ולשמור על המשפחה שלהם, וזה מורגש מאוד במשחק שלהם.

פרט לעלילות הקרב והמגן יש להתנהלות בגן בימי המלחמה גם היבט מגדרי. גננות סיפרו שהן אפשרו לבנות שביקשו זאת להביא עימן לגן את בובותיהן, בניגוד לימים רגילים. סיפרה חנה: "זה

ממה וזה מימי, לכל אחד [לכל בובה] יש שם [...] והן מחזיקות אותם. ואני אומרת במפגש "בבקשה להניח" וקשה להם מאוד, אז אני עוד פעם, אני רואה אותן מחזיקות אפילו קטנות. וזה רק בנות". מלבד משחקי הילדים, שמכילים מוטיבים מלחמתיים, הגננות משתדלות להפוך את שגרת החירום למשחקית. כך למשל, עדן סיפרה שהכינה מראש חטיפים ובעת אזעקה היא חילקה לילדים שישבו במקלט: "אז הם מבסוטים, מבחינתם אממ שיהיה כל יום אזעקה". קולות האזעקה משתלבים במשחקי הילדים, ויש ילדים שמשמיעים צליל אזעקה כחלק ממשחקם. פרט למשחק מבקשים ילדי הגן להאזין, לשיר ולרקוד לצלילי שירים לאומיים ופופולריים, אשר לדברי הגננות משפרים את מצב הרוח:

> האמת שהילדים רוצים המון את השיר "עם ישראל חי". זה מאוד מרים להם את המורל, באמת. אנחנו בעיקר שומעים אותו, ממש בלופים כל הזמן. יש אצלי גם בנות שרוקדות במתנ"ס העירוני, שאחד מהריקודים במופע שלהם זה השיר "עם ישראל חי", אז הם עושות חזרות על הריקוד בחצר (מעיין).

שירים נוספים שמככבים בחצר הגן הם "בשעות הקטנות של הלילה", ו"לא תנצחו אותי". המלחמה חודרת לגן ולחיי הילדים גם דרך הדאגה לחיילים, ובפרט לאבות המגויסים למילואים. אבות מגויסים נעדרים מהבית לתקופות ארוכות. לדברי הגננות הילדים מצויים בהבנה חלקית של המתרחש, אבל יודעים שהם נלחמים: "הם יודעים שהם הולכים לעשות משהו והם לא בבית" (שירה). השיח על אודות בני המשפחה המגויסים מעמת את הגננת ואת הילדים עם המציאות המלחמתית, ומייצר נרטיב של "טובים מול רעים":

> היה לי ילד שאבא שלו היה ממש כמעט ארבעה-חמישה חודשים במילואים, וכל בוקר הוא היה נכנס לגן והיה אומר שאבא נלחם ברעים, והורג את הרעים. היה אומר ומספר שאבא יורה ברעים. ואבא שלו באמת היה בעזה, והוא היה אומר את זה בגאווה: "אבא שלי בעזה יורה ברעים". ובאמת כל יום הילד היה בא עם מעיל צבאי, מעיל בצבע ירוק. לא היה מסכים להוריד אותו, והיה אומר: "אני חייל, כמו אבא שלי" (מירב).

גיוס האבות למילואים משליך על הנעשה בגן, והגננות כוללות את ההתייחסות לנושא בתוכנית הלימודים היומית:

> הם מספרים: "אבא חוזר מחר"; "אבא לא חוזר לצבא". איך שאני נכנסת לגן יש ילד קבוע שמעדכן אותי [...] מעדכן אותי אם הוא בבית, אם הוא בצבא [...] אז חשבנו על רעיון: קניתי לכל ילד מחברת עם הצבע האהוב עליו, וכל יום הם יושבים עשר-עשרים דקות, כמה שהם צריכים, לצייר לאבא ציור. לפני שנגמר הגן, סביבות אחת, אני יושבת עם כל ילד בנפרד ורושמים מה עבר עליי היום [...] היום ישבתי ואכלתי ככה וככה בארוחת בוקר [...] שיחקתי ככה וככה. ואז כשההורה חוזר, הילד מגיש להורה את המחברת וההורה יכול להתעדכן מה עבר על הבן או הבת שלו בזמן שהיה במילואים, ואז הילדים מרגישים איזושהי פריקה. נגיד, רציתי להגיד לאבא שקרה לי ככה וככה, ואז אני לא אשכח. והם ממש מתרגשים מהמחברת הזו: "אבא חוזר מחר ואני אתן לו את המחברת" (חנה).

המאורעות הקשים והתמשכות המלחמה יצרו ביטויים שונים של פחד ואף רגרסיה, כפי שסיפרה ענת: "ילד שחזר לפספס [...] גם אם הילד לא מדבר זה לא אומר שהוא לא חווה טלטלה רגשית, דברים חדשים שלא ראינו. לשים לב כדי לעזור להם, הם נורא קטנים, ולעמוד בסיטואציה כזו [...] אז יש המון רגרסיות, המון". הגננות הצביעו על כך שילדים לאבות במילואים רגישים יותר. יש שילדים נחשפים לחדשות ומתקשים לעבד את המידע הרב, ומבטאים זאת באלימות, בבכי, ברגרסיה התפתחותית ובגעגועים להורים באמצע היום. מקצת הילדים מביעים עצב ויש כאלה שמתבודדים, בניגוד לימים כתיקונם. לדברי הגננות הילדים ישנים פחות, ולפיכך עייפים במהלך היום. הגעגוע, הדאגה והאווירה הכבדה באים לידי ביטוי בהתנהגות הילדים ובתחושותיהם בגן. השינוי בחיי המשפחות ודאגות המלחמה מעסיקים את הגננות גם בהתנהלות עם ההורים, כפי שנראה בחלק הבא.

"פשוט עם מסכה על הפנים, שחס וחלילה לא יראו שקשה לנו": התמודדות הגננות עם הורי הילדים בתקופת המלחמה

גננות ציינו שתקופת המלחמה מעוררת מצוקה בקרב הורים רבים. הלחץ של ההורים בא לידי ביטוי בראש ובראשונה בציפייה מהגננת לזמינות מרבית. הציפייה לזמינות תמידית מכבידה על הגננות ואף פוגעת לעיתים בחיי המשפחה שלהן, כפי שתיארה שירה:

> וואו, הציפיות מההורים זה באמת שנהיה זמינות כל הזמן, 24/7 אליהם, שזה מעט קשה. אני הורה יחיד כרגע כי בעלי במילואים ויש לי שני ילדים, וההורים באמת מתקשרים בשעות לא נורמליות. הם פחות מבינים את העניין של שעות תקשורת, ובאים בטענות שאני לא עונה להם [...] לפעמים הציפיות של ההורים גבוהות מדי לתקופה הזו, ואני חושבת שהם טיפה צריכים להכיל אותנו ולהבין שאנחנו לא רובוטים וגם לנו יש קשיים, וקשה לנו בגן או בחיים האישיים שלנו.

עבודת הגננת שומרת גם על שגרת יומם של ההורים, אשר יכולים להמשיך לצאת לעבודתם ולעיסוקיהם. עבור ההורים פעילות הגן היא תנאי לקיומה של שגרה. עדן תיארה כיצד פעילות הגן מעניקה להורים מרגוע נפשי לא פחות מפניות פיזית:

> הם [ההורים] אמרו שזה מציל אותם [...] הם גם ידעו מאוד מאוד להכיל את הגן ולהגיד "וואו, איזה מזל על השגרה הזו". וכל פעם כשהם נכנסים פנימה הם משאירים את החוץ [...] זה נעלם להם. והם נכנסים פנימה לתוך חממה כזאת של כאן משחקים, כאן צוחקים, כאן אפילו רוקדים. זה סוג של התנתקות.

המתח של ההורים מגיע לשיאו כאשר אזעקה מתרחשת בשעות הפעילות של הגן. דאגה מובנת זו מוסיפה על המתח והדריכות של הגננת, שבשעות פעילות הגן אחראית על הילדים בליווי ובשהות במרחב המוגן. כפי שסיפרה ימית:

> ההורים התקשרו לגן, שאין שם קליטה בכלל, ואני שלחתי להם הודעה בקבוצה של הגן ואמרתי להם שהכול בסדר והילדים בממ"ד, ושאין להם טעם לצלצל בדלת לבוא לקחת כי עשר דקות הילדים צריכים להיות בממ"ד ואף אחד לא יוכל לפתוח להם את הדלת. אבל אחרי זה ההורים הגיעו ולקחו את הילדים כי הם היו בלחץ.

גנית הסבירה:

> איך שיש אזעקה - 20,000 טלפונים, מה קורה וזה [...] חושבים שאני יכולה לענות. אבל רגע, תנשמו. אז אוטומטית כל אזעקה הייתי רושמת [בקבוצת הווטסאפ] "נכנסנו לממ"ד". שולחת תמונה שיירגעו, ועוד מעט, רגע, תנו לנשום. אבל בעיקר מצפים שנהיה זמינות, בעיקר בגן. אבל אני מבינה, זה מלחיץ [...] ישר, שומעים "בומים" ואני מקבלת הודעות: "איפה אתם? אתם בממ"ד?" כאילו, רגע.

מרגע שמתחיל יום הפעילות בגן הגננת רתומה לעשייה למען הילדים וההורים. בתקופת המלחמה קורה שגם הגננת, שמתנתקת מכל הנעשה מחוץ לגן, מבקשת לבדוק את הטלפון הנייד ולהתעדכן או שהיא מודאגת וחסרת שקט בעצמה. צורך זה של הגננת נתקל לפעמים בהערות או בביקורת מצד ההורים, כפי שסיפרה אמה:

> יש ציפייה ממך להגיע כל הזמן עם חיוך, כל הזמן. הייתה פעם אחת ספציפית, שאח שלי לא ענה לי ולא באתי עם שיא המצב רוח, אני מודה. והורה הביא את הילדה שלו לגן באיחור והכנסתי אותה. הוא הסתכל עליי, היה בא ואמר לי [...] "יש פה ילדים, תחשבי עליהם" [...] כמובן שהיה לי כבוי בעיניים, אני מסכימה איתו, לא הייתי מאה אחוז. אז ההורים מצפים ממך כמובן לא להיות בטלפון לא לבדוק שום דבר. לא שזה לא לגיטימי, כי את צריכה לנתק את עצמך בכמה שעות האלה שאת בגן, אבל להיות שמחה ולעמוד איתנה זה הציפייה.

דנה תיארה את התחושה שעליה להתנהג כמעין בובה ממוכנת, שמנותקת כליל מהנעשה מחוץ לגן, כציפייה לא הוגנת: "לפעמים מרגישה שאני נטו בתור בייביסיטר או בובה, שצריכה לחייך [...] פשוט עם מסכה על הפנים, שחס וחלילה לא יראו שקשה לנו. ואת האמת, שזה לא פייר". קורה שציפיות ההורים מהגננת ומהצוות אינן מתגשמות לדידם, ומוסבות לתלונות. התלונות יכולות להיות בנושאים שלגננת אין כל שליטה עליהם, כמו מיקום המרחב המוגן והנחיות הכניסה אליו. תלונות ההורים מתפרשות לא אחת כחסרות רגישות וכפוגעות, כפי שתיארה חנה את ההערות שקיבלה הסייעת בעת שהייתה חרדה לבנה הלוחם:

> אחת האימהות שלי בגן, זה משהו שחרוט לי במובן הרע, היא הגיעה איזשהו יום אחרי השביעי לעשירי, שחזרנו לגן להתנהלות הרגילה. הסייעת שלי פתחה את הדלת והכניסה את הילד. ואז היא שלחה לי הודעה אחרי איזה שעה, היא רשמה לי: "תגידי, למה רחל [הסייעת] לא חייכה בבוקר?" וכאילו, לא סיפרתי את זה לסייעת שלי כי לא רציתי לפגוע בה, וגם השאלה הזאת הרגיזה אותי, אבל ספרתי עד עשר [...] הבן שלה [של הסייעת] נלחם בעזה. יש לה שלישייה [שלושה בנים] צמודה, כי שלושתם באותו גיל והם כולם במילואים. והבת שלה הייתה בשדרות, כאילו מתפעלת שם, היא במד"א. אז היא לא חייכה בבוקר. וכאילו, מותר לבן אדם לא לחייך. גם אנחנו נמצאים בתקופה כזאת, שתגידי תודה שאנחנו בכלל מחייכים כאילו. ובואי, נכון, הילדים גורמים לנו לחייך, באמת. אנחנו מגיעות, מתנתקים מכל מה שקורה בבית במצב הקשה הזה. בהתחלה גם כשנכנסנו, את יודעת, היה בהתחלה מצב רוח קשה. כאילו, איך אפשר בכלל לשים שירים ולשמוח? אבל איך

> שנכנסנו לגן ביום הראשון הם [הילדים] גרמו לנו לשכוח [...] ולשמוח, כי בשבילם אנחנו בעצם חייבים להתקדם ולהמשיך. אנחנו לא יכולות לשבת בדיכאון כל היום. אבל כן, אז הבחורה אז לא חייכה בבוקר [...] זה חרוט לי בזיכרון בצורה לא טובה.

במהלך המלחמה גננות נוהגות לסייע להורים אף מעבר לשעות הגן, בעצה טובה ובהדרכה לגבי דרך ההתמודדות עם הילדים בבית. כך למשל, גנית התקשרה לסייע ולייעץ לאם מותשת שבעלה גויס למילואים:

> יש לנו הרבה ילדים שאבא שלהם במילואים, אח במילואים, או אחד מבני המשפחה. [הילדים מספרים לי] על זה שאמא עצבנית בבית. והאמת שהרבה ילדים אמרו לי שאמא כבר לא מרשה לשחק בגן שעשועים או ללכת לחברים, באמת בגלל המצב. כששאלתי את אותה האמא שהילד שלה אמר לי את זה, היא אמרה לי שהיא מאוד מפחדת שתהיה אזעקה כשהם יהיו בגן שעשועים או כשהוא יהיה אצל חבר בבית והיא לא תדע מה לעשות [...] הסברתי לה יותר בעדינות שהילד צריך להיות טיפה בחוץ, לראות עולם, בכל זאת הוא ילד. ואני הכי מבינה אותה גם בתור אמא, יש את החשש הזה שמה יקרה לילד בזמן אזעקה, בעיקר כשהוא לא לידנו ואין לנו את השליטה הזו. מצד שני אי אפשר לשם את הילד בבועה שהוא נמצא בה כל היום, צריך לגוון קצת ולהוציא אותו קצת.

ההורים פונים לגננת בבקשת עצה טובה או למעקב אחרי הילד כשהוא מגלה סימני לחץ או התנהגות חריגה. כפי שסיפרה ליאת:

> אחד הילדים לא ישן בלילה כי משהו הדאיג אותו. אז האמא כתבה לי שאחד הילדים דיבר על מלחמה, מה עושים. אז אמרתי לה שהיא יכולה להסביר שהוא בטוח ושאתם שומרים עליו. שיחות כאלה עשיתי המון, פשוט נתתי להורים את הכלים [...] לתת להם כל הזמן את הביטחון. וההורים היו צריכים לשמוע את זה ממני כדי להגיד לילדים שלהם.

לעיתים לנוכח התנהגות הילד בגן הגננת מרגישה שהמצב בבית אינו כשורה, והיא יוזמת פנייה להורה למתן עצה וסיוע. כפי שתיארה נטע:

> יש לי ילד שצריך שנה הבאה לעלות לכיתה א', ואבא שלו במילואים. הוא כבר חזר, אבל היה במילואים [...] והוא אמר לי שאמא מאוד עצבנית. זה נגיד, משהו שעלה מהמון המון ילדים שההורים שלהם במילואים. אצלי העניין של ההורה שנשאר מאוד כועס ומאוד עצבני ושהם בקושי רואים את ההורה. הילדים הם עם המון בייביסיטרים, או עם סבא וסבתא. הסברתי לה [לאם] מנקודת מבט הכי מכילה והכי מחבקת, והיא התחילה לבכות [...] אני התחלתי לבכות איתה. והיא אמרה שהיא יודעת ומרגישה את זה. והצענו שיחות שבועיות שלי ושלה בטלפון, גם כדי לפרוק וגם טיפים להתמודד, ואת התהליך שמ' [הבן] עובר.

אחת הסוגיות שמקשות על רווחת הגננת בתקופת המלחמה היא ויכוחים פוליטיים והשקפות שונות שההורים מביעים בקול רם בגן הילדים. הגננות מנסות להדוף את הפוליטיקה מחוץ לגן ולמקד את ההורים בילדיהם:

> אני חושבת שהפעם זה [המלחמה] הרבה הרבה יותר "הארד קור", והרבה יותר אנשים במילואים, והמדינה עברה סוג של טלטלה, שואה שנייה. אבל המדינה עברה סוג של טלטלה. יש המון תלונות מההורים על המדינה. אני משתדלת מאוד לא להיכנס לפן הפוליטי, מאוד. כי זה לא המקום שלי, זה לא ענייני, זה לא חלק מהגדרת התפקיד שלי. וההורים לא אמור לעניין אותם ההשקפה הפוליטית שלי, ולא אמורה לעניין אותי ההשקפה הפוליטית שלהם [...] לזרוק לי: "גם כן ביבי הזה" [...] לא מעניין אותי ביבי עכשיו, מעניין אותי איך הילד שלך מגיב לסיטואציה (חנה).

מדברי הגננות נראה כי יש להן תפקיד ייחודי בהחזקת השגרה של המשפחה והחברה הישראלית, אם באמצעות קיומו הסדיר של יומיום חינוכי וטיפולי לאורך חודשים ארוכים ומתמשכים של מלחמה, ואם באמצעות סיוע לילדים ולהורים מתקשים בשעות הגן ומעבר להן. בכך תורמות הגננות לחיזוק מרקם החברה ולנרמול מצב המלחמה המתמשך.

דיון

בהיעדר מסגרת תומכת ברמה הלאומית ואף הנחיות ברורות מטעם משרד החינוך, שאיפתן העיקרית של הגננות היא לייצר שגרה במציאות של לחימה מתמשכת, עבור הילדים וההורים, עבור עצמן והמדינה. הן עושות זאת באמצעות גיבוש סדר יום ופעילות מותאמת בגן, הכוללים עיסוק בהפגת מתח, יוזמות קהילתיות למען החיילים, התמקדות בתכנים רגשיים ושילוב עשייה קלילה ומהנה בזמן השהות במרחב המוגן. התאמת התכנים והפעילויות של חגי ישראל ושל מסיבות הגן לתקופת החירום היא סמל לשמירת השגרה, על אף סדר היום והלכי הרוח המשתנים. בנקודה זו מיוצרת "שגרת המלחמה", המשמרת את לוח השנה הישראלי אך גם מתאימה אותו לתקופת חירום.

הגננות משמרות את שגרת הגן ובכך תורמות להמשכיות ולחוסן המשפחתי והלאומי, ומאפשרות להורים לקיים שגרת עבודה ולחימה מתמשכת. עמידה זו מגייסת את הגננת ומטילה עליה אחריות וצורך להסתיר רגשות קשים, חרדות ובהלה. גננות משתדלות לייצר בגן מרחב "נקי" מידיעות ומחדשות, אשר פעמים רבות נסדק, אם על ידי סייעת שמתעדכנת בשלום יקיריה, או ילדים והורים שמדברים על המתרחש במלחמה. בד בבד עם החוסן והיצירתיות שמפגינות גננות הן מבקרות את היעדרה של הדרכה מסודרת מטעם המדינה.

גננות מדווחות על הנחיות שמתקבלות מהפיקוח, שלתפיסתן הן לא מותאמות להתמודדויות שעולות מן השטח, ועל היעדרה של תמיכה ממסדית המכילה אותן ואת קשייהן. זאת בשונה מן המתואר במחקרן של כהן ודליות (2007) על אודות הדרכות שהגננות מקבלות בנוגע לתיווך המצב הביטחוני בישראל. מתוך הפער בין ההדרכה שסופקה לגננות בעבר ובין המצב בהווה נדמה כי מדיניות הקיצוץ במשאבי ההדרכה נותנת אותותיה, בייחוד בשעת מלחמה, והגננות נותרות בודדות בצריח. קושי זה מהווה נדבך נוסף בחוסר המוכנות של המרחב האזרחי, אשר מחייב את הגננות לעצב את סדר היום החינוכי ולאלתר על פי מיטב כושר שיפוטן את ההתנהלות מול הצוות, הילדים והוריהם.

יחסן של הגננות להורים אמביוולנטי - מכיל וביקורתי; הן מנסות להכיל את קשיי ההורים

ולהדריכם, ומבקרות את הדרישה מהן לתפקד במנותק מן המתחולל בארץ. זאת בהלימה למחקרן של דוידסון וטורין (Davidson & Turin, 2021), המתחקה אחר תחושת האמביוולנטיות והבדידות של גננות באשר ליחסיהן עם הורים. הורי הילדים מנסים לעיתים ליצור עם הגננת שיח פוליטי, הכולל ביקורת כלפי הממשלה, אולם הגננות מסרבות לנהל שיח פוליטי ומציינות שנושא השיח צריך להיות טובת הילד. לתפיסתן, שיח על פוליטיקאים הוא שיח פוליטי, שאין לו מקום בגן הילדים. בד בבד הן משרטטות נרטיב של צדקת ישראל ותבוסת הפלסטינים, אך עבורן נרטיב זה אינו פוליטי כי אם רגשי - תכליתו להרגיע את הילדים. על פי תפיסתן של הגננות תפקידן מחייב את הצנעת דעותיהן ותחושותיהן תוך הפגנת רגישות והיענות לתגובות ולצורכי הילדים (Walkerdine, 1989) והוריהם. נראה כי הציפייה מגננות היא להשקיט ולנרמל פחדים וביקורת ולייצר מרחב של חוסן ושגרה בתוך מציאות של אי ודאות ואיום.

כפי שמוצע במחקרן של כהן ודליות (2007), גם במחקר זה ציינו הגננות כי בהיבט הפדגוגי הן מתייחסות לאירועי המלחמה בתגובה לשאלות ששואלים הילדים. אולם הן מתקשות לתת תשובות באשר למקרים שונים שאין באפשרותן לתווך לילדי הגן, דוגמת חטיפות. הגננות חוזרות ומציעות שני נתיבים להתמודדות עם אימה ודאגה של ילדים: הנתיב הראשון הוא חוזקו של צה"ל, הפועל להגן ולשמור על הילדים ועל המדינה; והנתיב השני הוא אפשרויות המיגון, ובראשן ההתפנות המסודרת אל המרחב המוגן. שני נתיבים אלה חוזרים במשחקיהם של הילדים: במשחקי קרבות ובהצגות של עימותים וניצחונות של כוחות הביטחון על האויב, ובבניית מרחבים מוגנים מקוביות ומגרוטאות בפינות הגן.

בפרויקט הדגל של משרד החינוך "האחר הוא אני" הונחו הגננות לנקוט בשעת ריבים בגן בגישות חינוכיות של גישור, הקשבה לצד השני וטיפוח רגישות ומוסר חברתי כלפי האחר. אך בשעת מלחמה שיח זה משתנה, ובמקומו מגויס שיח פשטני הממוקד בכוח, ליכוד וניצחון. בשונה ממלחמות קודמות (גל-אור וטננבאום, 1993), שבמהלכן גננות דיווחו על מעבר מחוסר ודאות לוודאות, במלחמה הנוכחית תחושת הביטחון הקיומי של הגננות ושל הילדים התערערה. בשל כך מנסות הגננות לייצר סדר יום חלופי הממוקד ברגשות הילדים, ואילו סדר היום האקדמי נהדף לשוליים. לצורך תיווך המלחמה יש שימוש בשיח המדמה אותה לסכסוך ילדים ולמשחקי ילדים. המחקר הראה שבתקופת לחימה משחקי הילדים בגן משתנים למשחקי לחימה (Gura & Roma, 2023), ונמצא כי תגובת הגננות לריטואל זה היא בשני דפוסי פעולה: האחד, נרמול של הלחימה והפיכתה לסיפור עלילתי בעל התחלה וסוף שיש בו טובים ורעים; והשני, הגננות משמשות סוכנות של ההגמוניה הישראלית והלאומיות ישראלית באמצעות שירים שהן משמיעות לילדים בתקופה זו, המקדמים מסרים קולקטיביסטיים ומיליטנטיים, ובאמצעות מענה לשאלות הילדים, שכולו מכוון לתפיסה קולקטיבית של "כולם למען אחד", ו"כשכולנו יחדיו - כולנו מנצחים". מכאן כי בשיח של הגננות הן מבקשות לצייר תמונה של "שבת אחים גם יחד", שתכליתה הגברת תחושת קרבה ומשמעות.

באשר להתמודדות הילדים, ניכר כי שיח הילדים מושפע מהמלחמה, בייחוד לנוכח גיוסם של בני משפחותיהם, אך גם לנוכח מידע שהם חשופים לו בעקיפין, כגון מסוכנות אזור הדרום. הגננות מתמודדות עם כך בדרכים מגוונות: בשיח, במגע (Gura & Roma, 2023), בהגשת חומרי אומנות, ובהפיכת הגן למוקד שמסייע ללוחמים באמצעות איסוף מזון, תרומות, מכתבים וציורים.

"שגרת המלחמה" שמיוצרת בגן משרתת נמענים שונים: להורים היא מאפשרת לתפקד בתקופת המלחמה, משום שהילדים בגן ומשום שהגננות מדריכות את ההורים על מנת להקל על התמודדותם עם המצב. תובענות הורים והדרישה שלהם ושל המערכת לזמינות מרבית של הגננת ולמתן מענה למצבים חינוכיים ומשפחתיים מורכבים בגן ואף בבית, מרחיבה את תפקיד הגננת מעבר למסגרת הגן והופכת אותה לסוכנת של חוסן והתמודדות. הילדים חווים את הגן כאי של יציבות, המשמרת את השגרה שקדמה ללחימה, ואילו הגננות תיארו שעבודתן מעניקה להן כוח ומשמשת מפלט מאימי המלחמה. מה שהתחיל כהכרח לשוב לעבודה, הסתיים בהכרת תודה על סביבת הגן, שמשכיחה מהן את המתחולל מחוצה לו. כך, לא רק שגרת הגן נשמרת אלא מיוצר ונשמר הנרטיב של "חיים על החרב" - חיים שמקפלים בתוכם שגרת מלחמה (ברק-ברנדס, 2023; גור-זיו, 2013).

בשונה מהבחירה שלא לנהל שיח פוליטי-ביקורתי עם ההורים, הגננות מנהלות שיח פוליטי עם ילדי הגנים, שתכליתו לחזק את האמונה בצה"ל ובדרכה הפוליטית של המדינה. הן עושות זאת לא כפועל יוצא של הדרכה אלא כפעולה שנובעת מצו ליבן. יצירה של "שגרת מלחמה" בגן הילדים ושמירה עליה מאפשרת את המשך קיומו של סדר יום חינוכי, כלכלי ומלחמתי, ותורמת לחוסן המשפחתי והלאומי במציאות הקשה של מלחמה ושל איום מתמשך. בה בעת, בהתאם לתפיסה שניסח רוסו אשר רואה בילדות "הרגע הטוב בחיים" (מטיאש, 2012), באמצעות קיום "שגרת המלחמה" בגן משמרת הגננת את אידיאל הילדות ומייצרת את המפלט שגלום בגן הילדים עבור הילדים והוריהם, ועבור עצמן. במובן זה גן הילדים מאפשר לשמר דימוי סמלי של שגרה במציאות של תופת וחרדה ויחסים מתוחים בין הפרט למדינה. התנהלות זו משרטטת אנלוגיה ניגודית, בין היעדרם של הנחיה וקו פעולה מטעם מוסדות השלטון ובין פעולות הגננות, שמטרתן לטשטש את הכאוס ולבנות איים של חוסן ושגרה.

מגבלות וכיוונים עתידיים למחקר

במחקר הנוכחי נבחרו גננות שמתגוררות באזורי עורף שבהם המלחמה מורגשת בצורה משנית. מחקר המשך יתחקה אחר שאלת התמודדותן של גננות ונשות חינוך הפועלות באזורי עימות או גננות שפונו מביתן בגין המלחמה המתמשכת, ותרגומה לפעילויות דידקטיות ורגשיות.

באשר לפן הנוגע לחשיפת הילדים ליצירות תרבותיות, דוגמת שירים, מחקר עתידי יבחן את אופן שילובם של שירים פופולריים ושירים קנוניים בעבודת הגננת בעתות משבר, ואת ההשלכות התרבותיות והפוליטיות של שילוב זה.

מקורות

אבידן, א' וניסים, י' (2023). מנהיגות הגננת בתקופת הקורונה: מאי-ודאות לפרקטיקות של דאגה ואכפתיות. **דפים, *79*,** 13-38.

בוטוין, מ', הרשקוביץ, א' ופורוקוש-ברוך, א' (2023). "עבודה של מורה היא 100% קבלת החלטות": קבלת החלטות של מורים על בסיס נתונים בהוראה בחירום. **דפים, *79*,** 39-63.

ברק-ברנדס, ס' (2023). קפטן אמריקה או נועה קירל? תחפושות בישראל מספרות מגדר. **ילדות: עיון ומחקר בתרבות ילדים, *5*,** 22-36.

ג'וסלסון, ר' (2015). **כיצד לראיין למחקר איכותני: גישה התייחסותית.** מכון מופ"ת.

גור-זיו, ח' (2013). **פדגוגיה ביקורתית-פמיניסטית וחינוך לתרבות של שלום.** מכון מופ"ת.

גל-אור, י' וטננבאום, ג' (1993). הזיקה בין דפוסי התמודדות ובין משתנים אישיים ותפקודיים של גננות בעת מלחמת המפרץ. **דפים, *16*,** 129-148.

כהן, א' ודליות, נ' (2007). **אקטואליה במדיה - שגרה וחירום: ילדים בגיל הרך צופים במהדורת החדשות.** מכון מופ"ת.

להד, מ', אנקור, ח' וכהן, א' (1997). **להתגבר: תכנית רב מימדית להכנת מתבגרים להתמודדות עם מצבי לחץ, שעת חירום ומשברי חיים.** המרכז לשעת חירום.

מטיאש, י' (2012). טבע, ילדות ואותנטיות. **הד החינוך, פ"ז**(1), 54-57.

משרד החינוך (2006, אוגוסט). **היערכות גני הילדים בעקבות המלחמה: הכנה לפתיחת שנת הלימודים.**

קסן, ל' וקרומר-נבו, מ' (2010). מבוא לניתוח נתונים איכותניים. בתוך: ל' קסן ומ' קרומר-נבו (עורכות), **ניתוח נתונים במחקר איכותני** (עמ' 1-16). אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

רודין, ש' (2023, 25 באפריל). סיפור כאוב, ללא סוף: מדוע אין כמעט ספרי ילדים העוסקים במלחמות ישראל? **ישראל היום.** https://www.israelhayom.co.il/culture/books/article/13966175

Creswell, J. W. (2013). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five traditions* (3rd ed.). Sage Publications.

Davidson, S., & Turin, O. (2021). Preschool teachers' experience of parents' WhatsApp groups: Technological ambivalence and professional de-skilling. *Gender and Education, 33*(3), 1–16.

Gura, T., & Roma, O. (2023). Children's play during wartime in Ukraine from the preschool teacher's perspective. *Science-Rise: Pedagogical Education, 52*(1), 17–22.

Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic inquiry.* Sage Publications.

Maykut, P., & Morehouse, R. (1994). Beginning qualitative research. Falmer press.

Postman, N. (1982). *The disappearance of childhood.* Vintage Books.

Rudin, S. (2021). Language, poetics, and ideology in holocaust literature for Hebrew-speaking children. *Children's Literature, 49*, 157–188.

Singer, J. A., & Salovey, P. (1993). *The remembered self: Emotion and memory in personality.* Free Press.

Walkerdine, V. (1989). Femininity as performance. *Oxford Review of Education, 15*(3), 267–279.